

МОВНА КАРТИНА СВІТУ В ІДЮЛЕКТІ ІВАНА БАГРЯНОГО

А.Г. Ярова, кандидат філологічних наук, доцент,

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка

У статті здійснено спробу проникнути у феномен картини світу під кутом зору мовної практики Івана Багряного. Аналізуються мовні одиниці, що позначають процес мислення. Матеріал дібрано з творів письменника.

Кожна природна мова відбиває певні форми об'єктивної організації світу, а також людські способи його сприйняття. Властивий мові погляд на світ у чомусь універсальний, а в чомусь національно специфічний, тому носії різних мов усвідомлюють світ по-різному.

Основні концепти мови становлять систему поглядів, які є обов'язковими для всіх носіїв мови [1, с. 45]. Разом з тим окремий індивід, спираючись на свій соціальний, культурний, лінгвопсихологічний досвід, відтворює власну систему світосприйняття, в якій поєднуються буденні і наукові знання про навколишній світ.

У цій статті пропонуємо деякі спостереження над лексичними, фразеологічними, синтаксичними одиницями, що використовуються І. Багряним для вираження людської здатності пізнавати та осмислювати дійсність, мислити, “думати”.

Дієслово *думати* найчастіше вживається в прозових творах письменника на позначення аналізованого процесу. Воно лише називає дію, не конкретизуючи її суті, є найзагальнішим і емоційно нейтральним словом. Наприклад: Заплющивши очі (бо вони тут були йому ні до чого), Андрій сидів і *думав* [2, с. 242]¹. Проте за допомогою лексичних конкретизаторів це дієслово може вказувати на напружену, інтенсивну, глибоку, тривалу тощо інтелектуальну дію.

Думати – “розмірковувати над чим-небудь” [6, т. 2, 434]. Це поняття означає мислительний процес, що постійно здійснюється у свідомості людини. Результатом такої діяльності є думки, що за своїм змістом можуть бути найрізноманітнішими. Процес *думати* має здебільшого мимовільний характер. Він набуває довільного характеру, коли скеровується якоюсь спеціальною метою.

Значення дієслова *міркувати* – “заглиблюватися думками в що-небудь” [6, т. 4, 746] – порівняно з *думати* уявляється більш специфікованим. Ці два синоніми відрізняються один від одного тим, що *міркувати* позначає розумову дію, під час якої до уваги беруться різні думки й мотиви, що в кінцевому результаті має привести до логічно обґрунтованого судження. Наприклад: Сластьон довго *міркував* над цією “вказівкою”, посміхаючись іронічно й з досадою [3, 88]. Процес *міркувати*, як правило, є довільним, бо скеровується якоюсь проблемною ситуацією чи завданням.

Зі значенням “міркувати, зіставляючи явища об'єктивної дійсності і роблячи висновки” [6, т. 4, 718] уживається лексема *мислити*. Відмінність дієслова *мислити* від інших синонімів цього ряду полягає насамперед у тому, що це слово не лише позначає властивість людини пізнавати світ, розкривати зв'язки явищ об'єктивної дійсності, їх суть, їх закони, а й указує на найвищий ступінь розвитку цієї властивості. Аналіз усіх контекстів, в яких Іван Багряний використовує це дієслово, дає підстави твердити таке. *Мислити*, на відміну від *думати*, *міркувати*, *гадати*, *припускати*, містить вказівку на дуже високі розумові, інтелектуальні здібності суб'єкта. *Мислячи*, особа обробляє інформацію, як правило, теоретичного, а не побутового, життєвого характеру. Якщо *думати*, *міркувати*, *гадати*, *припускати* – це розумові процеси, притаманні всім людям, то здатністю *мислити* володіє далеко не кожна людина.

Акт думання, коли детально розглядається, розбирається що-небудь, письменник позначає префіксальним дієсловом *обміркувати*. Наприклад: Він має змогу тверезо все *обміркувати*. І от він *обміркує* [2, с. 245].

Лексема *роздумувати* означає “багато і напружено думати, міркувати” [6, т. 8, с. 673]. Наприклад: Після цього наглядач був, як то кажуть, мов шовковий, а Андрій *роздумував* над тим, що цей засіб варто покласти в свій арсенал оборони і то не супроти наглядачів, а вище [2, с. 279].

Обидва префіксальних синоніми *обмірковувати* і *роздумувати* мають інтенсивніше, сильніше виявлення ознаки дії, ніж споріднені з ними безпрефіксні синоніми.

Дієслово *гадати*, що має значення “думати, розмірковувати, міркувати” [6, т. 2, с. 10], письменник використовує для відтворення ситуації, в якій людина постає перед необхідністю розв’язання якоїсь проблеми. Проблема, яка загалом є зрозумілою для особи, містить щось таке, що його не можна одразу з’ясувати. Для того, щоб розв’язати проблему, суб’єкт повинен знайти спосіб, шлях. Ідея способу виникає у вигляді здогадки, припущення. Часто людина сумнівається, що знайдений нею спосіб вирішення є правильним, і починає шукати інший.

Дія *припускати*, як правило, ґрунтується на неповних або недостовірних знаннях. Продуктом *припускати* є думка-здогадка, не підкріплена достатніми фактичними даними. Суб’єкт *припускати* часто усвідомлює, що його думка, судження можуть бути далекими від істини.

Коли треба відтворити процес міркування, під час якого суб’єкт порівнює чи зважує щось, автор користується дієсловом *прикидати*. *Прикидати* має довільний характер, бо скеровується спеціальною метою зіставити два чи кілька наочних чи уявних об’єктів, суспільних явищ тощо в певному відношенні; встановити переваги й хиби чогось.

Ужите з переносним значенням дієслово *зважувати* означає всебічно, ретельно розглянути всі деталі й обставини, за яких має відбутися певна подія.

Рідко вживане в сучасній українській літературній мові дієслово *розважати* – “всебічно зважувати, обмірковувати що-небудь” [6, т. 8, с. 621] – наближається своїм значенням до семантичного синоніма *роздумувати*, пор.: Зрештою він може й подзвонити... Чого ж... Він може подзвонити куди захоче... Атож... Так *розважаючи*, Павло знімає рурку... [3, с. 60].

Дієслово *розсуджати* означає “думаючи, робити певні висновки; міркувати, роздумувати”. Наприклад: Ти хотів консультації, так от найкращий спосіб використання тієї директиви, це – допомогти мені... І не дуже *розсуджати* [3, с. 66].

Тавтологічне словосполучення *думати думу (думи)* – міркувати, розмірковувати над чим-небудь – передбачає нелегкий для суб’єкта мислительний процес. Така інтелектуальна дія носить мимовільний характер; вона виключає будь-які свідомі зусилля суб’єкта – думи з’являються незалежно від його волі. Особливість цього фразового синоніма полягає в тому, що він указує на зміст думок. Це, як правило, важкі в психологічному чи моральному плані життєві явища.

Буденні психологічні уявлення виділяють мозок, голову як місце локалізації мислення, інтелектуальної діяльності. В українській мові існує чимало словосполучень на позначення дії “думати”, які у своїй структурі містять компонент *мозок, голова*. Іван Багряний активно використовує такі сталі словосполучення.

Коли треба передати, що суб’єкт, шукаючи розв’язання якоїсь проблеми, напружено думає, розмірковує над чимось, автор залучає фразеологічну одиницю *сушити голову*.

З подібним значенням уживається і фразеологічна одиниця *ламати голову*, пор.: Хоча, сказати по правді, це завдавало надто великого клопоту тільки адміністрації, яка мала з тими транспортними й іншими труднощами *ламати голову*, молодь же не дуже то тим печалилась [3, с. 144].

Унаслідок того, що думки часто виникають мимовільно, не скеровуються якоюсь спеціальною метою, людина схильна вважати, що вони приходять звідкись ззовні. Таке

уявлення відбивається в сталих висловах узуального й оказіонального характеру *прийти в голову, приходить думка, прийшов щасливий помисл*. Наведені синоніми мають значення “хто-небудь починає думати над чимсь”.

Зі значенням “у кого-небудь з’явилася, виникла думка” функціонують у досліджуваних творах висловлювання *народжуються думки й ворухнулася думка*.

Коли треба передати, що хто-небудь раптово подумав про щось, автор користується фразеологізмом *в голові майнуло (мелькнуло)*. Наприклад: *Майнуло в голові, що ця зустріч, та ще так химерно випала, – не випадкова; що ця зустріч заважить на всьому її житті та що її химерність символічна* [3, с. 55].

Замість нейтрального дієслова *думати* письменник уживає метафоричний вислів *перебігає думка*, який позначає інтелектуальну дію, під час якої думки швидко змінюють одна одну.

Ситуацію, коли особа навіть не допускає думки про можливість чогось, письменник позначає фразеологізмом *не класти в голову*. Наприклад: *Питав знічев’я, так собі, і навіть і в голову не клав, як не клали й інші, що тая красуня ще десь так вплутається в їхнє життя* [2, с. 133].

Якщо треба позначити, що в кого-небудь виникла, з’явилася якась думка, автор залучає стале словосполучення *стукнути в голову*, а також трансформований варіант *стрелити в голову*.

У своїх творах письменник широко використовує фразеологічні звороти, в яких семантичним центром виступає слово *думка (думки)*.

Так, вислів *думка кружляє* вказує на те, що хто-небудь постійно, невідступно думає про когось чи щось. Наприклад: *Але над цим кружляла рябцем злорадна думка, не даючи тому почуттю розгорнутись, довбала його: “Нічого, нічого! Хто підняв палку, нехай спробує її на собі* [2, с. 406].

Уживання переносно-метафоричних висловів *думки рояться і думки товчуться* (оказіональний) сприяє образному відтворенню процесу *думати*. Ці синоніми підкреслюють, що під час міркування думки з приводу чогось з’являються безперервно, виникають одна за одною.

Зі значенням “обдумувати щось, думати над чим-небудь” [8, с. 838] використовується фразеологізм *снувати думки*. Якщо в цьому фразеологічному звороті іменник *думки* вживається у формі однини, словосполучення набуває значення – розвивати, поглиблювати якусь думку.

Коли треба передати, що хто-небудь утрачає ясність, чіткість мислення (від нервового збудження, напруження і т.ін.), автор уживає фразовий синонім *думки плутались*.

Оказіональні одиниці представлені багатьма метафорично-образними висловами, що вступають у синонімічні відношення з дієсловом *думати*. Вони, як правило, створені на зразок тих сталих висловів, які вже функціонують у мові. Як показує фактичний матеріал, зміна структури нормативної фразеологічної одиниці спрямована на посилення або уточнення значення звороту. Під час таких лексико-семантичних трансформацій підвищується експресивність фразеологізму, оживає його образ. Використовуються оказіональні звороти здебільшого в авторському мовленні.

У досліджуваних романах функціонує метафоричний вислів *думки блукають*. Утворений він, очевидно, на базі існуючої фраземи *очі блукають* – “хто-небудь повільно, час від часу оглядає кого-, що-небудь” [8, т. 2, с. 598]. Унаслідок зміни компонента *очі* на компонент *думки* виник новий фразеологічний зворот на позначення інтелектуальної дії.

Для відображення зниження інтенсивності процесу міркування І. Багрянний користується фразовим синонімом *думки вовтузились*: *Думки ще вовтузились, але важка втома, непереможний сон і спокій підступили і збороли його* [4, с. 56].

Образний вислів *думи пливли* яскраво відтворює мимовільний, не залежний від суб'єкта характер думання. Наприклад: *Думи пливли, як плине вода в широкому Імані...* [4, с. 147].

Напружений, інтенсивний процес мислення, що здійснюється особою, яка перебуває в тяжкому моральному стані, письменник відбиває низкою метафоричних висловів: *голову розсаджує вир думок, пече мозок, мізок гуготить в шаленому русі, крутиться вир думок*. Така напружена інтелектуальна дія забирає в суб'єкта мислення багато фізичних і душевних сил.

Щоб відтворити ситуацію, коли хто-небудь невідступно думає про щось, Багрянний користується синонімом *кружляти(навколо чогось)*.

Коли потрібно відтворити, що людина, розмірковуючи над якимсь явищем, аналізує його з усіх боків, використовується словосполучення *обертати в голові*, а також його варіанти (*обертати під черепною покришкою, обертати під нахмуреними бровами*).

Незважаючи на те, що українська модель особистості ґрунтується на протиставленні розуму як символу практичності, розсудливості, того, що лежить поза сферою почуттів, і серця як символу переживань, почуттів, настрою людини, інколи трапляються випадки ототожнення цих двох понять. Так, коли треба сказати, що персонаж думає про когось чи щось дороге для нього, автор уживає метафоричне словосполучення *бути серцем десь*.

Відомо, що в буденній картині світу розуму відводиться роль регулятора фізичної, емоційної та мовленнєвої поведінки людини [1, с. 50]. Розум за допомогою сили волі й сумління утримує поведінку особи, її почуття в межах норми. Якщо розум виявляє в поведінці ознаки нерациональності, він віддає розпорядження волі, яка повертає поведінку до норми. Так, ситуацію, коли інтелектуальна оцінка якогось явища не збігається з почуттями суб'єкта, що виникають під час спостереження цього явища (тобто порушується гармонія між розумом і емоціями), І. Багрянний позначає метафоричним висловом *розум постав проти серця*.

Отже, можна стверджувати, що Іван Багрянний, вибираючи синонімічні засоби для позначення інтелектуальної дії *думати*, надає перевагу загальнономовним (нейтральним і стилістично маркованим) одиницям, значення яких є узвичаєні й зафіксовані тлумачними й фразеологічними словниками, хоч мова його романів характеризується також багатством оказіональних одиниць, які відбивають суб'єктивні уявлення автора про розглядуване поняття, а також є важливим засобом посилення й відсвіження експресії вислову.

Список літератури

1. Апресян Ю.Д. Новый объяснительный словарь синонимов: Концепция и типы информации // Новый объяснительный словарь синонимов. – Москва: Русские словари, 1995.
2. Багрянний І. Сад Гетсиманський. – К.: Час, 1991.
3. Багрянний І. Буйний вітер. – Книга 1. “Маруся Богуславка”. – Мюнхен: Україна, 1957.
4. Багрянний І. Тигролови. Огненне коло. – К.: Укр. письменник, 1996.
5. Вежбицкая А. Язык, культура, познание. – Москва, 1996.
6. Голубовська І.О. Душа і серце в національно-мовних картинах світу // Мовознавство. – 2002. – № 4-5.
7. СУМ: Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
8. Соколовська Ж.П. Картина світу та ієрархія сем // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 87-91.
9. ФСУМ: Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. / В.М. Білоноженко, В.О. Винник та ін. – К., 1999

10. Ярова А. Мова художніх творів Івана Багряного: дієслівна синоніміка. – Суми: Мрія, 2002.

Summary

In this article an attempt is made to penetrate into the phenomenon of world picture from the point of view of I. Bahrianyi's language. These language units are under analysis as their correspondance with the process of thinking. Written material is taken from writer's works.

Ярова, А.Г. Мовна картина світу в ідіолекті Івана Багряного [Текст] / А.Г. Ярова // Сучасна картина світу: інтеграція наукового та позанаукового знання : зб. наук. праць.- Суми: Мрія-1 ЛТД, УАБС НБУ. - 2004.- Вип. 3. - С. 292-298.